

Використання промислових об'єктів для розвитку індустріального туризму на Донеччині

Дмитрук О.Ю., Корнєва К.О.*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна, milagressbonn@gmail.com.

Надішла до редакційної колегії: 15.05.2021.

Прийнята: 01.06.2021.

Анотація. У статті виявлено понятійний аспект індустріального туризму. Виділена розбіжність між індустріальним туризмом та туризмом індустріальної спадщини. Прослідкована історія

розвитку промислового туризму на території України. Описана класифікація цього напрямку туризму за видами формами діяльності. Детально відображається створення іміджу туристичної території, зокрема, висвітлено можливість формування туристичного іміджу Донеччини. Прослідкований розвиток індустріального туризму від початку становлення як галузі в Україні та на Донеччині. Розглянутий індустріальний туризм в контексті формування іміджу території. Висвітлено сучасний стан індустріального туризму на Донеччині та перспективні можливості розвитку. Проаналізовано стан та готовність підприємств Донеччини до прийому туристів, а також розроблено приклад туру з індустріального туризму містами Соledар та Бахмут.

Ключові слова: індустріальний туризм, імідж території, Донеччина, підприємство, Бахмут, Соledар.

Use of industrial facilities for the development of industrial tourism in the Donetsk region

Dmytruk O., Kornieva K.*

Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine, milagressbonn@gmail.com.

Abstract. The article reveals the conceptual aspect of industrial tourism. Separated differences between industrial tourism and industrial heritage tourism. The history of industrial tourism development on the territory of Ukraine is traced. The classification of this direction of tourism according to the degree of activity of its participants and the nature of objects is described. The creation of the image of the tourist territory is reflected in detail, in particular, the possibility of forming the tourist image of Donetsk region is highlighted. Two opposite strategies of territorial image formation are highlighted. Industrial tourism in the context of image formation of the territory is considered. The impact of the war with Russia on the state of tourist infrastructure and the readiness of enterprises for industrial tourism is analyzed. The development of industrial tourism since the beginning of its formation as an industry in Ukraine and Donetsk region is traced. The current state of industrial tourism in Donetsk region and promising opportunities for development are highlighted. Describes the state of tourist facilities and infrastructure today. The state and readiness of Donetsk region enterprises to receive tourists are analyzed, as well as an example of an industrial tourism tour of Soledar and Bakhmut, during which you can get acquainted with the industrial heritage of Donetsk region.

Key words: industrial tourism, image of the territory, Donetsk region, enterprise, Bakhmut, Soledar.

Вступ. Аналізуючи глобальні тенденції, можна відмітити, що ХХІ сторіччя є періодом розквіту туризму як галузі. Попит на нові туристичні продукти постійно збільшується, що спричиняє розвиток та розповсюдження нових видів туризму, які приходять на зміну традиційним. До таких

можна віднести і індустріальний туризм – дослідження територій, будівель, технологій задля отримання дослідницького задоволення, нового досвіду та знань.

Україна, будучи більшою мірою індустріальною країною, має широкий потенціал задля розвитку цього напрямку, зокрема, Донеччина, як промислове серце країни, може стати центром цього виду туризму.

Індустріальний туризм здобув популярність ще у 80-х роках ХХ століття, зокрема, фіксуючись в нашій країні на відвідуванні Чорнобильської зони відчуження. При цьому, світовий досвід доводить, що екскурсії на фабрики та підприємства користуються значною популярністю. Як приклад можна навести відвідування промислової зони в Манчестері (Великобританія), або ретро-тури на колишній металургійний завод у Чикаго (США). В Україні ж, незважаючи на значну ресурсну базу для цього, є лише спроби аматорських екскурсій до м. Соледар або м. Кривий Ріг, але не має повноцінних сформованих турів, які могли б достойно презентувати країну на внутрішньому та світовому ринку.

Грунтовні наукові праці, які стосуються тематики індустріального туризму, почались з дослідження ресурсної бази та напрямків розвитку сучасних видів туризму, зокрема індустріального, з робіт, «Техногенний туризм у системі природокористування» (Казаков В.Л., Казакова Т.А., Завальнюк О.Й., 2006), «До питання про зміст поняття «техногенний туризм» (Казакова Т.А., 2007, «Індустріальний туризм: від дефініції до бренду» (Любіцева О.О., 2014), «Індустріальний туризм: регіональний аспект» (Зав'ялова М. В., Скринько Н.В., 2015) тощо.

Вагомий внесок у розуміння індустріального туризму як актуального напрямку приніс Перший міжнародний науково-практичний форум «Індустріальний туризм: реалії та перспективи», який пройшов у 2013 році у Кривому Розі. Форум передбачав огляд теоретичних та практичних аспектів цього виду туризму, матеріали якого були видані у 2014 році (Казаков В.Л., 2013).

За останні 5 років автори досліджували сучасний стан, актуальні проблеми галузі та перспективи розвитку індустріального туризму (Лакіза В.В., Пенгрин С. М., 2017).

Активно досліджується тема розвитку індустріального туризму, індустріальний туризм як засіб формування туристичних центрів (Пацюк В. С., Казаков В. С., 2016), а також висвітлюється вплив на туристичне уявлення про місто на прикладі центру – Кривого Рогу (Пацюк В. С., Казаков В. С., 2017).

Поглиблений аналіз літературних джерел, присвячених індустріальному туризму, дає можливість оцінити теоретичні доробки та напрямки для розвитку. Але, при цьому, індустріальний туризм не розвивається як прикладний напрямок – вітчизняні суб'єкти туристичної діяльності не пропонують сформований туристичний продукт, присвячений індустріальному туризму, який би зміг залучити внутрішніх та зовнішніх туристів.

Таким чином, об'єктом даної роботи виступає індустріальний туризм на Донеччині.

Метою статті є визначення сучасного стану індустріального туризму в Україні, виокремлення актуальних та перспективних варіантів розвитку такого виду туризму, які можуть стати рушійною силою поживлення туристичних потоків, а також приклад розробки туру, заснованого на індустріальному туризмі.

Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні завдання:

- Розкрити основні поняття та положення індустріального туризму;
- Оцінити сучасний стан розвитку індустріального туризму на Донеччині;
- Розглянути питання формування іміджу регіону як можливості заохотити туристів до відвідування;
- Розробити маршрутний тур індустріальними дестинаціями Донеччини.

Матеріали і методи досліджень. Дослідження проведено на основі загальнонаукових методів аналізу та синтезу інформації туристичних та новинних порталів, наукових вітчизняних та зарубіжних джерел, відкритої інформації від обраних підприємств, сайтів перевізників, місць соціальної інфраструктури тощо.

В процесі написання статті задля створення повноцінного маршрутного туру використовувався метод аналітичного збору інформації, метод узагальнення та систематизації.

Результати та їх аналіз. Індустріальний туризм – вид туризму, який задовольняє пізнавальні потреби населення із ознайомлення з виробництвом: виробничо-технологічними процесами, результатами людської праці, артефактами виробництва минулих та нинішніх часів (Любіцева О.О., 2014).

Слід зазначити, що в зарубіжній літературі часто проводиться грань між індустріальним туризмом і туризмом індустріальної спадщини. У першому випадку візити можуть відбуватися на діючі промислові підприємства, у другому – тільки на об'єкти індустріальної спадщини. На таких об'єктах вже немає виробництва промислової продукції, хоча можуть бути присутніми поодинокі елементи реконструкції історичного технологічного процесу.

У другому випадку індустріальний туризм може також включати відвідання об'єктів ремісництва, де розвиваються традиційні для регіону промисли. Як правило, під індустріальною спадщиною розуміється сукупність будівель і артефактів, вироблених суспільством з використанням праці та достатнім для збереження майбутнього покоління. Індустріальна спадщина не обмежується переліком промислових будівель і споруд, включаючи більш широкий спектр об'єктів (банки, виноробні, елеватори, залізні дороги тощо). Індустріальну спадщину можна враховувати як сукупність промислових будівель, споруд та обладнання, так і житла для робітників, громадські будівлі («Соцмісто»).

Можна сказати, що індустріальний туризм – це багатоаспектне явище, яке поєднує всі види туристичної активності, об'єктом якої є як діючі промислові підприємства, так і об'єкти індустріальної спадщини. Індустріальний туризм може, в цьому контексті, перетинатися або взаємодоповнюватися такими видами туризму, як діловий, гастрономічний, ремісничий, пізнавальний (освітній).

Найбільш очевидними підставами для класифікації індустріального туризму, тобто виділення його видів, є ступінь активності його учасників (активний і пасивний індустріальний туризм), а також характер його об'єктів.

Активний індустріальний туризм – вид індустріального туризму, який ставить собі за основну мету отримання психічного і естетичного задоволення при задоволенні дослідницького інтересу людини в випробуванні своїх можливостей в різних гострих ситуаціях. Основною його ознакою і відмінністю від пасивного індустріального туризму слугуватиме присутність елемента екстремальної ситуації. Активний індустріальний туризм часто є неорганізованим видом туризму. Неорганізований туризм передбачає, що туристи самі, без участі і / або посередництва туристської фірми, організують свою подорож. Самостійно розробляють маршрут поїздки, визначають об'єкти екскурсійного відвідування, планують місця ночівель тощо. Це безпосередньо пов'язано з об'єктами активного індустріального туризму, які найчастіше знаходяться в запущеному, а нерідко і в аварійному стані.

Пасивний індустріальний туризм – це більшою мірою організований вид туризму, що не вимагає особливої фізичної підготовки та не несе ризику для туристів, він розрахований на різні категорії туристів. Організований туризм передбачає заздалегідь розроблену і організовану туристської фірмою програму подорожі для туриста.

Промисловий (виробничий) туризм – це найбільш відомий вид більш пасивного індустріального туризму, який проявляється як організоване відвідування діючих або недіючих

об'єктів промисловості з метою задоволення пізнавальних, естетичних або професійно-ділових потреб. У світовій практиці є безліч прикладів, які доводять, що перетворення виробництва в екскурсійний об'єкт дозволяє не тільки збільшити прибуток, але і виділитися серед конкурентів і голосно заявити про свою компанію.

Промислові (виробничі) тури є ефективним інструментом розвитку економіки, оскільки вигідні всім залученим сторонам. Для підприємств відкриття виробництва для публічного огляду це маркетинговий хід, спрямований на забезпечення лояльності споживачів і підтримку брендів. Для туристів це спосіб задоволення пізнавального, естетичного і прагматичного інтересів. Для влади такий індустріальний туризм – це інструмент розвитку туристичного іміджу певної території задля залучення туристичних потоків та стаття прибутку.

Імідж території – це сукупність стійких уявлень про територію, які складаються завдяки безлічі об'єктивних і суб'єктивних факторів. В епоху посилення міжрегіональної конкуренції більшість регіонів прагнуть формувати і просувати сприятливий імідж (Zimmerbauer K., 2011).

Існують дві протилежні стратегії формування територіального іміджу:

- імідж будується на основі існуючих уявлень і логічно продовжує вже сформовані асоціації про територію;
- регіон намагається сформувати абсолютно новий імідж, який в корені відрізняється від сформованих стереотипів і уявлень про територію. Другий тип стратегії характерний для багатьох традиційно промислових територій Європи, які намагалися змінити цей стан ядро характеристик, що впливають з промислової спеціалізації (екологічна несприятливість, технологічна відсталість тощо).

Перспективи розвитку Донецької області все більше пов'язуються з трендами нової індустріалізації, що передбачає націлене формування бренду індустріального регіону, який володіє всіма рисами нової індустріалізації: технічним оновленням виробництва та якістю життя. Для старих промислових регіонів, одним з типових представників яких є Донецька область, індустріальний туризм має важливе значення, як для економіки регіону в цілому, так і для формування більш сталого і сприятливого іміджу індустріального регіону.

Важливо вибудувати систему взаємодії з промисловими підприємствами для вибору об'єктів туристського відвідування. Якщо говорити про потенціал індустріального туризму Донецької області, то в даний час на території регіону діють підприємства вугільної і чорної металургії (два металургійні комбінати в Маріуполі: ім. Ілліча і "Азовсталь", найбільший в Європі Авдіївський коксохімічний завод та ін.). Також розвинений видобуток кам'яної солі (Артемівське і Слов'янське родовища), різноманітне машинобудування ("Азовмаш", НКМЗ), металообробка (Дружківський завод металевих виробів тощо), виробництво скла (в Костянтинівці та Артемівську) та будматеріалів. Розробка запасів Донбасу відбувалася зі сходу на захід, тому найбільш перспективні поклади кам'яного вугілля розміщено зараз на заході (Красноармійськ, Добропілля, Вугледар).

Однак, з тих пір як на Донбасі почалися активні бойові дії, керівництво Луганської та Донецької областей «забуло» про розвиток туризму на сході країни. Але не можна сказати, що до 2014 року регіон робив ставку на дохід від туристичного збору. Індустріальний регіон дає і забирає гроші за зовсім іншими статтями бюджету. А про те, що можна розвивати індустріальний туризм, чиновники на Донбасі всерйоз не замислювалися. Ніхто його не сприймав як край з унікальною природою і унікальними людьми. А з трагічними подіями 2014 року Донбас став асоціюватися ще й з війною. Саме словосполучення «туризм на Донбасі» для багатьох стало чимось міфічним. І саме ця реальність почала диктувати свої умови.

Індустріальна спадщина всього Донбасу має великий потенціал для розвитку туризму в регіоні. Але далеко не всі заводи, комбінати та шахти готові пускати до себе відвідувачів.

У Донецькій області в 2018 році за підтримки Проекту USAID та його місцевого партнера Кімонікс Інтернешенел міжнародними фахівцями була проведена експертна оцінка щодо стану туристичної галузі в регіоні. Основною ідеєю цієї оцінки і став "індустріальний регіон," загорнутий "в рекреацію".

У жовтні 2019 році вперше за багато років туристичний потенціал Донбасу був представлений на 26-му Міжнародному туристичному салоні "Україна" - UITM'2019. Ця можливість у східних регіонів з'явилася завдяки підтримці Програми ПРООН по відновленню і розвитку світу. Саме виставка дала ще один потужний поштовх для розвитку туристичної дестинації. Пропонованими туристичними продуктами на виставці цікавилися туроператори інших регіонів України, як новими можливостями для розширення свого бізнесу. Також явну зацікавленість проявили міжнародні байери при зустрічі в стилі "європейського кафе" в форматі B2B.

На Донбасі, сьогодні, налічується безліч об'єктів, які б могли стати якісним туристичним продуктом. Але поки обласна влада тільки розглядає можливість вибудовування бренду за допомогою індустріального туризму. На сьогоднішній день, ні в Донецькій, ні в Луганській областях немає свого регіонального туроператора, що займається внутрішнім і в'їзним туризмом. А це, в свою чергу, відбивається на кількості гостей регіону.

Донеччина потребує туроператора, який би повністю задовольняв потреби туристів. Місцеві туроператори, а також туристично-інформаційні центри працюють локально, тобто, покриваючи окремі райони. Наприклад, в Святогорську влітку відкрився інформаційно-туристичний центр, який пропонує екскурсії та подорожі по північних містах Донецької області. Тут же, в районі Святих гір, другий рік працює проект «Туристична Лиманщина», але створених повноцінних туристичних продуктів, пов'язаних з індустріальним туризмом, що будуть на рівень вище звичайних екскурсій, нема.

На основі широкого спектру наявних туристичних об'єктів Донецької області, що можуть бути цікавими для потенційного відвідування, був створений тур «Донбас Індустріальний». Це промисловий тур підприємствами, але при цьому для додаткової привабливості до нього були включені природно-антропогенні та історико-культурні місця за тематикою. Він розрахований на два дні та одну ночівлю.

Технологічна картка туру «Донбас Індустріальний»

Туристська подорож за маршрутом: м. Краматорськ – м. Соледар – м. Бахмут – м. Краматорськ

Основні показники маршруту:

Вид маршруту: автобусний.

Тривалість: 2 дні/1 ніч.

Число туристів у групі: 19 осіб (від 18 до 60 років включно). Регламентується обмеженнями відвідування соляної шахти (6-60 років), а також відвідуванням Заводу Шампанських Вин (від 18 років).

Вартість путівки: 1672 грн на людину.

Загальна відстань маршруту – 165,4 км.

В таблиці 1 подано програму обслуговування туристів за маршрутом туру «Донбас Індустріальний».

Таблиця 1. Програма обслуговування туристів за маршрутом [Розроблено авторами на основі проведеного аналізу відкритих джерел інформації]

День	Населені пункти, час виїзду та прибуття	Відстань між пунктами, км	Тривалість переїзду	Тривалість екскурсії	Найменування туристських підприємств та умови розміщення	Заплановані туристські послуги	Внутрішні перевезення на маршруті здійснюються
1	м. Краматорськ – м. Соледар Час відбуття – 8:00 Час прибуття – 9:15	63,7 км	1 год. 15 хв.	4 год.	ТОВ «Соляна Симфонія»	Екскурсія Солянню Шахтою, сніданок у підземному кафе.	Автобусом
1	м. Соледар – м. Соледар Час відбуття – 16:00 Час прибуття – 16:10	5 км	10 хв.	30 хв.	-	Відвідини Західно-Михайлівського кар'єру	Автобусом
1	м. Соледар – м. Бахмут Час відбуття – 16:40 Час прибуття – 17:10	15 км	30 хв.	-	Готель «Бахмут»	Поселення до готелю, вечерея, оглядова екскурсія містом, вільний час.	Автобусом
2	м. Бахмут – м. Іванградський рудник Час відбуття – 09:45 Час прибуття – 10:00	8 км	15 хв.	-	-	Відвідування гіпсових рудників Бахмутської улоговини	Автобусом
2	м. Бахмут	3 км	4 год.	-	ПрАТ «Артвайнері»	Екскурсія підприємством, відвідування магазину фірмової продукції.	Без перевезень
2	м. Бахмут – м. Краматорськ Час відбуття – 18:00 Час прибуття – 19:15	63,7 км	1 год. 15 хв.			Повернення до місця збору.	Автобусом

Інформаційний листок туру «Донбас Індустріальний»:

1. Тур «Донбас Індустріальний» є тематичним, за тематикою промисловий, за формою організації груповий.
2. Умови розміщення: готель (двомісний та тримісний номер).
3. Послуги: екскурсовода, трансфер.
4. Додаткові послуги: відвідування сувенірних лавок та фірмових магазинів.
5. Вікові обмеження: 18-50 років.

В таблиці 2 подано розрахунок вартості туру.

Таблиця 2. Розрахунок вартості туру [Розроблено авторами на основі проведеного аналізу відкритих джерел інформації]

№	Назва статті	Вартість за одиницю (грн.)	Кількість (одиниць, діб)	Загальна вартість на 1 особу/групу (грн.)	
1.	Вартість проживання: -Тримісний номер Готель «Бахмут»	852 грн	1 доба 3 номера	135	2 555
	-двомісний номер	666 грн	1 доба 5 номерів	174	3 300
2.	Вартість харчування (сніданок входить у вартість номеру) Обід, вечеря	120+120	1, 1	240	4 560
3.	Вартість проїзду	-	-	500	9 500
4.	Вартість екскурсійної програми	350 – Соледар 200 – Бахмут 550 всього	1,1	550	10 450
5.	Страховання	20	1	20	380
6.	Послуги гіда-організатора	1000	1	53	1 000
Загальна вартість туру				1672	31768

Опис точок маршруту туру «Донбас Індустріальний»:

Туристичний маршрут «Донбас Індустріальний» протягом двох днів розкриває промислове сьогодення індустріального регіону Донеччини.

В перший день туристам пропонується відвідати м. Соледар, зокрема для відвідування пропонуються соляні печери.

Видобуток солі Артемівського родовища відбувається на глибині 200 - 300 метрів. За більш ніж сто років утворилася система виробок протяжністю близько 300 кілометрів, видобуто понад 250 мільйонів тон солі, обсяг пустот перевищив 110 мільйонів кубічних метрів. Незважаючи на великий обсяг виробок, поки розроблені тільки 3% солі, яка є в родовищі.

В рамках туру нами пропонується відвідати одноденну оздоровчу програму – разовий спуск в шахту на 4 години.

Під час екскурсії у соляній шахті серед іншого пропонується до огляду: соляне футбольне поле, підземні лабіринти, концертну залу, підземну галерею, соляну шкатулку і побачите оригінальні фігури виконані із солі.

Також в перший день туристи мають можливість відвідати Західно-Михайлівський кар'єр. Тут розташоване родовище гіпсу в 3 кілометрах від станції Деконська, на правому березі річки Мокра Плотва. У радянські роки родовище розроблялося Деконським комбінатом буддеталей, а з 2004 року його західну ділянку освоює міжнародна компанія "Кнауф Гіпс Донбас".

В другий день зранку заплановане відвідування гіпсових рудників Бахмутської улоговини (Іванградський рудник). Потужність шарів гіпсу в Бахмутській улоговині коливається від 4 до 10 м. Рудник розташований на південній околиці села Іванград, де у вигляді високої гряди оголюється потужний пласт гіпсу.

Після обіду також в другий день передбачена екскурсія на Артемівськ Вайнері.

Виробництво Артемівськ Вайнері — найбільше у Східній Європі та єдине в Україні, де ігристі вина створюються за класичними методами Шампенуа: повторне бродіння вина і насичення його бульбашками здійснюється природним шляхом виключно в плящі.

Сама екскурсія передбачає відвідування чотирьох виробничих цехів заводу, дегустацію та відвідування фірмового магазину.

О 18:00 заплановано повернення додому.

Таким чином, спираючись на широкий потенціал для розвитку індустріального туризму та велику кількість ресурсів, був складений туристичний маршрут, що дозволяє за невеликий час оцінити два міста – Соледар та Бахмут, ознайомитися з їх історією тощо.

Висновки. Індустріальний туризм є відносно новим видом туризму, який прийшов на зміну традиційним. Світовий досвід доводить, що відвідування діючих підприємств або організація турів до промислових об'єктів користується неабиякою популярністю.

На сучасному етапі вітчизняні науковці створили суттєві теоретичні доробки, присвячені індустріальному туризму, зокрема, окреслили понятійно-класифікаційну термінологію, описали напрямки розвитку тощо. Але при цьому такий туризм, на сьогодні, не розвивається як повноцінний напрямок – вітчизняні суб'єкти туристичної діяльності не пропонують сформований туристичний продукт, присвячений індустріальному туризму, який би зміг залучити внутрішніх та зовнішніх туристів, натомість є лише окремі прояви – короткочасні епізодичні екскурсії на підприємства Кривого Рогу чи Соледара.

Донецька область є старопромисловим районом, для якого потрібно в контексті нещодавніх збитків, спричинених військовими діями внаслідок російської агресії, вибудувати новий імідж та шукати напрямки для сталого розвитку регіону надалі.

Донеччина має надзвичайно широкий потенціал для активного розвитку індустріального туризму. Велика кількість потужних промислових підприємств різноманітних галузей може слугувати відмінною базою для залучення туристів. При цьому, на сьогоднішній день, важливо вибудувати систему взаємодії з промисловими підприємствами для вибору об'єктів туристського відвідування.

В Україні загалом та на Донеччині зокрема туристичні гравці тільки зараз почали звертати увагу на необхідність взаємодії з промисловими підприємствами для вибору об'єктів туристського відвідування.

Серед перспектив та пріоритетних завдань важливо виділити необхідність закріплення розвитку бренду регіону через індустріальний туризм на рівні місцевої влади задля забезпечення злагодженої комунікації між всіма суб'єктами туристичної діяльності, необхідно також створити туристично-інформаційний центр, який би зміг позиціонувати Донеччину як місце для індустріального туризму.

Запропонований тур є прикладом маршруту та представляє собою чудовий варіант дозвілля туристам, зацікавленим у подібному проведенні часу, а також може бути використаний суб'єктами туристичної діяльності як повноцінний варіант туристичного продукту для заохочення туристів. Тур передбачає комплексне відвідування двох найпопулярніших DESTИНАЦІЙ, які вже привертають увагу громадськості – Соляної шахти у м. Соледар та Заводу Шампанських Вин «АртВайнері». Окрім безпосереднього контакту із промисловими технологіями та здобутками, до туру включено відвідування техногенних ландшафтів, пов'язаних із індустріальною спеціалізацією регіону – кар'єру та руднику із гіпсовими покладами, що дозволяє у невеликий термін туру ознайомитися і з технологічними здобутками регіону і також із багатотою на поклади природою, яка і забезпечила промислову спеціалізацію Донеччини.

Список використаних джерел

Industrial'nyj turyzm: realii' ta perspektyvy: materialy I Mizhnarodnogo naukovо-praktychnogo forumu / [Industrial tourism: realities and prospects: Proceedings of the First International Scientific and Practical

- Forum in Kryvyi Rih.] redkol.: Ja. V. Shramko, V. L. Kazakov ta in. – Kryvyj Rig: Vyd. R. A. Kozlov, 2013. (in Ukrainian) Retrieved from: https://www.slideshare.net/KR_CDI/ss-30787752
- Kazakov V.L., Kazakova T.A., Zaval'njuk O.J., 2006. Tehnogennyj turizm u systemi pryrodokorystuvannja [Man-made tourism in the system of nature management]// Ekologija i racional'ne pryrodokorystuvannja: Zbirnyk naukovyh prac' Sums'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im.. A.S.Makarenka.– 244 s. (in Ukrainian) Retrieved from: <http://scinotesgeoen.at.ua/Ecology/2006.pdf#page=221>
- Kazakova T.A., 2007. Do pytannja pro zmist ponjattja «tehnogennyj turizm» [On the question of the meaning of "man-made tourism"]//Geografichni doslidzhennja Kryvbasu. Fizychna geografija, ekonomichna i social'na geografija, geoekologija, istorija geografichnyh doslidzen': Materialy kafedral'nyh naukovodoslidnyh tem. Vypusk 2. - Kryvyj rig: KDPU. - S. 91 – 96 (in Ukrainian) Retrieved from: <https://u.to/dsFVGw>
- Lakiza V. V. Pengryn S. M., 2017. Industrial'nyj turizm v Ukraini [Industrial tourism in Ukraine]. - Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal "Internauka". - № 18(2). - S. 45-48. (in Ukrainian) Retrieved from: https://tourlib.net/statti_ukr/lakiza.htm
- Ljubiceva O. O., 2014. Industrial'nyj turizm: vid definicii' do brendu [Industrial tourism: from definition to brand]. - Industrial'nyj turizm: realii' ta perspektyvy. - Kryvyj Rig: Vydavnyctvo - Kozlov R.A. c.7-10 (in Ukrainian) Retrieved from: https://www.slideshare.net/KR_CDI/ss-30787752
- Pacjuk V. S., Kazakov V. L., 2017. Chy zmozhe industrial'nyj turizm zminyty oblychchja Kryvogo Rogu? [Will industrial tourism be able to change the face of Kryvyi Rih?]/Urbanistychna Ukrai'na: v epicentri prostorovyh zmin : monografija / za red. K. Mezenceva, Ja. Olijnyka, N. Mezencevoi'. Kyi'v : Feniks, S. 378–394. (in Ukrainian) Retrieved from: https://tourlib.net/statti_ukr/pacjuk5.htm
- Pacjuk V. S., Kazakov V. L., 2016. Industrial'nyj turizm jak zasib formuvannja turystychnogo obrazu promyslovyh centriv [Industrial tourism as a means of forming the tourist image of industrial centers] //Geografija, ekonomika i turizm: nacional'nyj ta mizhnarodnyj dosvid / Materialy juvilejnoi' H mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii'. – L'viv. – S. 324-329. (in Ukrainian) Retrieved from: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/11173/1/materialy%202016.pdf#page=324>
- Zav'jalova M. V., Skryn'ko N. V., 2015. Industrial'nyj turizm: regional'nyj aspekt [Industrial tourism: regional aspect] //Efektyvna ekonomika. - № 5. (in Ukrainian). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_5_34
- Zimmerbauer K., 2011. From Image to Identity: Building Regions by Place Promotion: - European Planning Studies. Vol. 19. No. 2. P. 243–260. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/254253187_From_Image_to_Identity_Building_Regions_by_Place_Promotion